

SULAVESIÄ JA UUSIA LUMIA: NÄKÖKULMIA LUMIRAKENTAMISEN JA TALVITAITEEN KEHITTÄMISEEN

Timo Jokela ja Antti Stöckell

T

ässä luvussa leikkaamme ristiin huomioitamme samanaikaisesti toteutetuista Soveltavan taiteen ja luontokuvauksen (SOLU) maisteriohjelmasta ja Taitoa Lumelle -koulutushankkeesta. Lumi uusiutuvana ja ehtymättömänä luonnonvarana, ekosysteemipalveluna, on talvimatkailun keskeinen vetovoimatekijä ja sillä on tärkeä merkitys Pohjois-Suomen elinkeinoelämälle. Talvella ja lumella on olennainen rooli myös Pohjois-Suomen kulttuurissa, kertomuksissa, kokemuksissa ja elämyksissä, joilla puolestaan on hyvinvointia lisäävää vaikutusta niin paikallisille asukkaille kuin matkailijoille.

Talvella 2019–2020 Pohjois-Suomessa rakennettiin kuusi mittavaa lumihotellia jää- ja lumiveistoksien sisustettuine huoneineen, sviitteineen, ravintoloineen, baareineen, näyttämöineen ja

kappeleineen. Hotellien lisäksi toteutettiin useita erilaisia ohjelmapalvelukohteita lumesta ja jäädästä. Rakennetut lumi- ja jääympäristöt elävöittävät olemassa olevia matkailukohteita ja luovat uusia. Ne tuovat matkailuun myös uutta kulttuurista sisältöä, minkä avulla tavoitellaan monia kohderyhmiä. Rakennuskohteet työllistävät useita lumirakennusyrittäjiä, ja Lapin lumi- ja jäärakentamisen voimin on toteutettu myös monia ulkomaisia lumihotelleja ja jääravintoloita muun muassa Norjassa, Kanadassa ja Venäjällä. Lumi- ja jäärakentamisen,

taiteen ja muotoilun osaaminen on potentiaalinen vientituote, jota pyritään kehittämään jatkuvasti. Toisaalta alueella ei vielääkään ole riittävästi luovan alan osaamista: monet kohteet rakennetaan ja erityisesti niiden taiteellinen sisältö toteutetaan alueen ulkopuolelta tulevin voimin, jolloin myös toiminnasta syntyvät tulot valuvat muualle.

MONIALAISEN OSAAMISEN KEHITTÄMISTÄ YHTEISTYÖHANKKEISSA

Pohjois-Suomen talvitaiteen taustalla on pitkäkestoinen kehittämistyö Lapin yliopiston, Lapin ammattikorkeakoulun ja alan yrittäjien yhteistyönä. Lapin yliopiston taitei-

Kuva 1. Illan hämärtyessä talvitaiteen valaisu tuo esiin tiloja ja muotoja suunnitellulla tavalla. Erityisen kauniita ovat hetket, jolloin luonnonvalo ja valaisu täydentävät toisiaan tasapainoisesti. Eri vuodenajoilta olevat lumielementteihin sijoitetut valaistut valokuvat tuovat jännittävän ajallisen kontrastin talven keskelle. Kuva: Antti Stöckell, 2018.

den tiedekunnan kehittämishankkeissa on tuettu talvitaiteen, muotoilun sekä lumi- ja jäärakentamisen asiantuntijuuden kehittymistä ja pyritty tuomaan alalle kulttuurista ja yhteisöllistä sisältöä. Lapin ammattikorkeakoulussa on tehty rakennusteknistä kehittämistä ja turvallisuuteen liittyvää tutkimusta yhteistyössä alan yritysten kanssa (Ryynänen, 2011, 2014). Yhteistyö käynnistyi jo vuosina 2000–2001 Winter Highlights -hankkeessa ja jatkui The Snow Show -talvitaiteen koulutushankkeessa, jonka Lapin yliopiston taiteiden tiedekunta toteutti vuosina 2002–2004 samanaikaisesti kansainvälisen The Snow Show -taidetapahtuman (Fung, 2004) kanssa. Tuolloin tapahtumassa kerättiin yhteen talveen liittyvää monitieteistä tietoa ja taitoa, tuotettiin talvitaiteen ja lumi- ja jäärakentamisen oppimateriaaleja sekä koulutettiin alan osaajia (Huhmarniemi, Jokela & Vuorjoki, 2003a, 2003b, 2004; Jokela, 2007a, 2007b). The Snow Show toimi aikanaan hyvänä pilottina, joka samalla osoitti, että Rovaniemen ja Kemin kaltaisissa pikkukaupungeissa on mahdollista järjestää suuri kansainvälinen talvitapahtuma. Tapahtuman jälkeen monet lumirakentamiskohteet ovat vakiinnuttaneet toimintansa matkailusektorilla.

Koulutushankkeessa tunnistettiin uusia kehittämisalueita, jotka ohjasivat myöhemmin Lapland Snow Design -hankkeen (2012–2014) tavoitteita luoda kyseiselle elinkeinoalalle uutta osaamista, innovaatioita ja toimintamalleja muotoiluajattelua ja osallistavan ja soveltavan taiteen toimintatapoja hyödyntäen. Linnojen ja hotellien suunnittelun sijasta hankkeessa oli ajankohtaisempaa vastata arktisen muotoilun ja taiteen menetelmin yhä monimuotoisemmiksi muuttuviin tarpeisiin. Lapland Snow Design -hanke kokosi yhteen alan yrityksiä ja asiantuntijoita, jotka yhdessä pyrkivät suunnittelemaan, toteuttamaan ja markkinoimaan aiempaa kilpailukykyisempiä tuotteita ja palveluita. Samalla hanke nosti esiin haasteita ja kehittämiskohteita, joita voidaan tarkastella niin pohjoisen olosuhdeosaamisen, luonnonvarojen hyödyntämisen kuin kestävän kehityksen näkökulmista (Härkönen, ym., 2014).

Taiteen soveltavalle osaamiselle on suuri tarve, sillä useimmat toimijat lumi- ja jäärakentamisen alalla ovat itseoppineita tai heidän taustansa on teknisessä rakentamisessa. Alan toiminnan viitekehys on kuitenkin elämyshakuinen matkailu, ja tällöin talvien ympäristöjen toiminnallisuuteen ja palveluihin liittyvä esteettis-visuaalinen suunnittelu on teknistä osaamista tärkeämpi laatua varmistava tekijä. Vaikka kehittämistutkimusta tehtiin, arvioi Työ- ja elinkeinoministeriö, että lumi- ja jäärakentamista sekä sen sovelluksia oli tutkittu vasta vähän (Komu & Kivelä-Pelkonen, 2011).

KULTTUURISESTI KESTÄVÄÄ TAITOA LUMELLE

Erityisesti Lapland Snow Design -hankkeessa tunnistettiin keskeiseksi haasteeksi osavien lumi- ja jääveistäjien löytäminen kohteisiin sesonkiaikana. Talvella 2019–2020 Lapissa on jälleen toteutettu useita massiivisia lumihotelleita ja muita lumirakentamiskohteita. Kohteissa on työskennellyt runsaasti ulkomaisia veistäjiä Itä-Euroopan maista ja Kiinasta. Samaan aikaan lumiveiston osaamista on kehitetty Lapin yliopiston taiteiden tiedekunnan johtamassa Lapin ELY-keskuksen rahoittamassa koulutushankkeessa Taitoa lumelle (2018–2020). Sisällöllisen ja teknisen suunnittelun perusteiden opiskelun ja turvallisuuskoulutuksen jälkeen koulutettavat siirtyivät työelämäkoulutukseen oppimaan lumi- ja jääveistoa kahden viikon ajaksi kolmeen lumirakentamiskohteeseen. Taivotteena oli kouluttaa veistäjiä, jotka pystyvät toimimaan erilaisissa lumi- ja jäärakentamisen ympäristöissä ja työryhmissä työturvallisuuden, teknisen osaamisen ja taiteellisen suunnittelun vaatimukset huomioiden. Pohjois-Suomen toimijoiden taitojen lisääntyminen edistää työllistymistä ja lumihotelliyrityksille se merkitsee osaavan työvoiman saatavuutta omalta alueelta.

Keskeinen kohteiden taiteellista laatua koskeva kysymys on, nähdäänkö toiminta kulttuurina vai koristeluna. Ruotsissa maailmankuulun Jukkasjärven jäähotellin taiteellisen sisällön tuottaa taiteilijoiden johtama kansainvälinen taiteilijaresidenssi, johon valitaan taiteilijat suunnitelmien ja hakemusten perusteella (Öhman, 2012). Suomessa kohteiden taiteellisen sisällön toteuttaa usein varsin satunnainen joukko erilaisista lähtökohdista tulevia veistäjiä – viime vuosina yhä useammin myös teknisesti taitavia, nopeita ja matalaan palkkaan tyytyväisiä itäeurooppalaisia ja kiinalaisia veistäjiä.

Tarvitaanko alalla sitten monipuolisesti koulutettuja soveltavan taiteen osaajia? Teknisten uudistusten, rakentamisen turvallisuuden ja taloudellisuuden rinnalla on korostettava talven, lumen ja jään mahdollisuuksien tarkastelua ekologisesti, kulttuurisesti ja sosiaalisesti vastuullisessa matkailun sisältötuotannossa. Talvisen ympäristön uusiutuvien luonnonvarojen, lumen ja jään käyttöä kehitettäessä on huomioitava yhtäaikaaisesti useita eri näkökulmia. Palvelujen tilallisia ja teknisiä ratkaisuja suhteessa esteettis-visuaaliseen laatuun ja merkityksiin, yritystoiminnan muotoa, kumppanuuk-sien järjestämistä ja asiakkaiden osallistumistapoja sekä myös viestintää ja markkinointia tulisi kehittää pohjoisen kulttuurin omaleimaisuutta unohtamatta. SOLU-koulutus antaa valmiuksia edelliset näkökohdat huomioiden sellaisten kokonaisuuksien suunnittelulle, jotka luovat paikoille identiteettiä ja vetovoimaisuutta. Tämä luo puolestaan kulttuurista kestävyyttä.

Kuva 2. Tiimityönä suunniteltujen laajojen talvitaidekokonaisuuksien toteutukseen sisältyy paljon myös itsenäistä, keskittyntä työskentelyä. Lumen muotoilu erilaisin välinein on ajoittain hyvin fyysistä mutta samalla myös aineetonta; veistäjä muotoilee valon ja varjon kulkua alati muuttuvissa olosuhteissa. Kuva: Linda Sainio, 2018.

SOLU-maisteriohjelman opiskelijat saivat kosketuksen lumi- ja jäärakentamisen maailmaan osallistuessaan Taitoa lumelle -hankkeen aikana tammikuussa 2018 talvitaiteen työpajaan Kuusamo-opiston pihalla. Työpajan tavoitteena oli oppia paikkasidonnaisen suunnittelun perusteet sekä lumirakenteiden toteutuksen ja veistämisen taitoja käytännössä. Työpaja noudatti siten Taitoa lumelle -hankkeen koulutuksen sisältöä tiivistetysti sovellettuna matkailuympäristön sijaan paikallisyhteisön tarpeita huomioivaksi.

Suuret lumihotellit rakennetaan usein laajalle kentälle, eikä niiden ulkoasuun kiinnitetä julkisivua lukuun ottamatta juuri huomiota. Lumihotelli muodostaa sisälleen itsenäisen maailman, joka ei ole välittömässä vuorovaikutuksessa ympäristönsä kanssa. Kuusamo-opiston työpajassa, kuten usein muissakin Lapin yliopiston organisoimissa yhteisöllisissä työpajoissa, lumirakenteiden ja -veistosten muodostama kokonaisuus sovitettiin luonnolliseen ympäristöön, tällä kertaa rakennusten ympäröimälle pihalle. Avoimen taivaan alla talvitaide on välittömässä vuoropuhelussa ympäristön elementtien ja olosuhteiden, kuten valaistuksen muutosten kanssa.

Työpajan tuloksena syntyi opiston monia käyttäjäryhmiä palveleva viihtyisä ja elämyksellinen piha, jossa lumirakenteisiin yhdistettiin myös valokuvia. Kokonaisuus muodosti opistoyhteisön väelle kuljettavaksi ja katseltavaksi uusia valaistuja tiloja ja reittejä luoden myös poikkeuksellisen ympäristön valokuvien käytölle. Tällainen kokemus paikallälähtöisestä suunnittelusta ja toteutuksesta valokuvineen on sovellettavissa erilaisten tapahtumien ja ohjelmopalvelujen ympäristöjen tuottamisessa.

Kuten SOLUn opiskelijatkin huomasivat, oma haasteensa taivasalla olevissa kohteissa muodostuu ylläpidosta ja huollosta, mikäli kohteita halutaan käyttää viikkojen tai kuukausien ajan. Ylläpidon kysymystä ei tulisi kuitenkaan nähdä vain ongelmana, vaan myös mahdollisuutena luoda talven edetessä vaihtuvien olosuhteiden kanssa vuorovaihtuettavia ympäristöjä, missä satava ja tuulessa kinostuva lumi kenties vain täydentää ja elävöittää veistäjien työtä. Olisiko tällainen asenne ja ajattelutapa omiaan vahvistamaan herkkyyttä löytää ekologisesti ja kulttuurisesti kestäviä toimintamalleja?

Yksi keskeinen työpajan anti SOLUn opiskelijoille oli kokemus yhteisestä ponnistuksesta yhteisen tavoitteen saavuttamiseksi. Työtä organisoitiin ja jaettiin vahvuuksien mukaan ja ennen kaikkea taiteellista näkemystä ja sisältöä työstettiin keskustellen. Myös Taitoa lumelle -hankkeen koulutettavien kokemuksissa korostui yhteisen arvopohjan jakavan hyvän tiimin merkitys mielekkään ja taiteellisesti innostavan suunnittelu- ja työprosessin edellytyksenä.

Soveltavan taiteen ja luontokuvauksen näkökulmasta on myös huomioitava, että tekniikan kehittyminen audiovisuaalisen median ja valaistuksen laitteissa on avannut

runsaasti uusia mahdollisuuksia myös elämyksellisten, informatiivisten ja interaktiivisten talviympäristöjen toteutukselle. Ymmärrys talvien luonnonvalojen ja keinovalaistuksen vuorovaikutuksen mahdollisuuksista matkailuympäristöissä on lisääntymässä. Digitaalisen ja interaktiivisen audiovisuaalisen median käyttö lumi- ja jäärakentamiskohteissa on myös aluillaan. Tuomalla luontokuvauksen sisältöjä ja lumiveiston ja soveltavan taiteen osaamista yhteen voidaan lisätä myös toimintojen ekologista, kulttuurista ja taloudellista kestävyttä (Härkönen ym., 2014).

SEURAAVA ASKEL – VIHREÄ TALVI

Tarkasteltaessa talvisen soveltavan taiteen kehittämistä esiin nousee niin haasteita kuin uusia mahdollisuuksia. Kehittämistutkimusten parissa luotuja uusia toimintamalleja on hyödynnetty vielä rajoittuneesti, sillä ne ovat jääneet vain harvojen matkailuyrittäjien käyttöön, ja silloinkin niitä on sovellettu lumi- ja jäärakentamisen yhteydessä lähinnä vain vakiintuneisiin matkailupalvelujen muotoihin kuten hotelleihin, ravintoloihin, baareihin ja kappeleihin. Toiminnan kytkökset paikalliskulttuuriin ovat ohuita, eivätkä ne ole osoittaneet vahvistumisen merkkejä. Soveltavan taiteen mahdollisuuksia tulee siis tarkastella laajemmin luonto- ja kulttuurimatkailun kehitystrendien kontekstissa.

Suomen itsenäisyyden juhlarahaston, Sitran, tutkimuksissa on osoitettu, että luonnon hyödyntämisen jalostusarvo kasvaa, kun biomassoihin perustuvista ratkaisuista siirrytään luontoa hyödyntävien palvelujen, elämysten ja merkitysten vaihdantaan (Särkkä, Konttinen & Sjöstedt, 2013). Mielestämme tämä pätee myös talven luonnonvarojen hyödyntämiseen. Tänä päivänä puhutaan vihreästä taloudesta ja vihreästä hyvinvoinnista, joissa innovaatiot muodostuvat luonnosta, palvelusta ja teknologiasta. Soveltavassa taiteessa tämän kolmikannan kehittäminen tulisi olla keskiössä, mutta työ on vasta alussa.

Luonnonvarakeskuksen tutkija Elina Vehmaston (2014) mukaan vihreän talouden ja hyvinvoinnin perustana on myös käsitys siitä, että ihmiset haluavat entistä enemmän olla mukana vaikuttamassa ympäristönsä viihtyisyyteen, laatuun ja mielekkyyteen. Lapin yliopiston hankkeissa on osoitettu, että talvitaiteen yhteisöllisiä työtapoja voidaan tuoda niin kaupunkien, kylien, koulujen kuin matkailuympäristöjenkin hyvinvoinnin kehittämiseen. Alalla tehtävä taiteellinen toiminta jää valitettavan usein vapaaehtoistyöksi, ja ongelma johtuu siitä, että tätä kehittyvää soveltavan taiteen alaa ei vielä arvosteta kult-

tuurialalla, minkä takia sen on vaikea saada kulttuurialojen rahoitusta. Elinkeinoelämä ei puolestaan tunnista riittävän hyvin uusien luovien alojen toimintatapoja ja mahdollisuuksia. Vuosien saatossa konseptoiduista ja pilotoituista monialaisista ja sektoreiden välisistä talvitapahtumista ei yksikään ole vakiinnuttanut asemaansa – aika ei ole ollut vielä valmis, tai toimintaa kantavia soveltavan taiteen osaajia ei ole ollut riittävästi.

Tulevaisuudentutkimuskeskuksen tutkijat Katariina Heikkilä ja Anna Kirveennummi (2013) painottavat, että tulevaisuudessa uusia luontolähtöisiä hyvinvointipalveluita ja tuotteita syntyy sosiaalisten ja teknologisten innovaatioiden rajapinnalla. Ilmiö on havaittavissa jo nyt monilla toimialoilla, ja meneillään olevat muutokset toimintaympäristössä vahvistavat tätä kehitystä. Vihreän hyvinvoinnin innovaatioita on kehittymässä

Kuva 3. Riittävän korkeina lumiset elementit eivät huku kinoksiin runsaidenkaan lumisateiden jälkeen. Elementtien päälle satava lumi saa vapaasti pehmentää linjoja ja luoda omia muotojansa. Pystyt seinämät tarjoavat puolestaan suojaosan pinnan kuville ja yksityiskohdille. Kuva: Antti Stöckell, 2018.

ainakin vihreän terveyden (Green Health), vihreän viihtymisen (Green Entertainment), vihreän rakentamisen (Green Building) ja vihreän hoivan (Green Care) alueille (Vehmasto 2014). Kaikki ovat potentiaalisia aloja myös soveltavalle taiteelle.

Talvi on Pohjois-Suomen alueellisen erityisosaamisen alue, ja voidaan ajatella, että vahva suhde talveen tuottaa myös kilpailukyvyn kannalta tärkeitä ominaisuuksia näille nopeasti uudistuville alueille. Soveltavan taiteen näkökulmasta uusien innovaatioiden suunnitteluyhteistyö pelkästään lumirakentajayritysten kesken ei riitä, sillä luonto- ja talvilähtöiset mahdollisuudet syntyvät vain toimialat ylittävistä ratkaisuista. Juuri tähän tarvitaan soveltavan taiteen yhteistyöosaamista. Uutuuden kadotessa rakennettavien lumi- ja jääympäristöjen arvo muodostuu yhä enemmän aineettomista ominaisuuksista, sekä aineettomien sisältöjen yhdistämisestä fyysisiin ympäristöihin, esteettisiin ja visuaalisiin lisäarvoihin ja palveluihin, joita tuetaan erilaisilla teknologisilla ratkaisuilla. Siten myös esimerkiksi hiljaisuus, maisema ja luonnon psyykkiset ja fysiologiset terveysvaikutukset voivat luoda mahdollisuuksia aivan uudentyypiselle soveltavalla taiteelle ja luontokuvalle talven ja hankien parissa.

LÄHTEET

- Fung, L.** (2004). *The Snow Show*. Lontoo: Thames & Hudson.
- Heikkilä, K. & Kirveennummi, A.** (2013). Tulevaisuuskuvia luontokokemusten hyödyntämisestä: luonnosta hyvinvointia, palveluja ja liiketoimintaa. *Tutu e-julkaisuja 4/2013*. Helsinki: Tulevaisuuden tutkimuskeskus. Haettu 29.2.2020 osoitteesta <https://www.sitra.fi/julkaisut/tulevaisuuskuvia-luontokokemusten-hyodyntamisesta/>
- Huhmarniemi, M., Jokela, T. & Vuorjoki, S.** (toim.) (2003a). Talven taidetta: puheenvuoroja talven kulttuurista, talvitaiteesta ja lumirakentamisesta / Winter art: Statement on winter art and snow construction. *Lapin yliopiston taiteiden tiedekunnan julkaisuja D 6*. Rovaniemi: Lapin yliopisto.
- Huhmarniemi, M., Jokela, T. & Vuorjoki, S.** (toim.) (2003b). Talven taito: puheenvuoroja talven kulttuurista, talvitaiteesta ja lumirakentamisesta / Winter skills: A guidebook for snow and ice sculpting. *Lapin yliopiston taiteiden tiedekunnan julkaisuja D 7*. Rovaniemi: Lapin yliopisto.
- Huhmarniemi, M., Jokela, T. & Vuorjoki, S.** (toim.) (2004). Talven tuntemus: puheenvuoroja talvesta ja talvitaiteesta / Sense of winter: Statements on winter and winter and art. *Lapin yliopiston taiteiden tiedekunnan julkaisuja D 9*. Rovaniemi: Lapin yliopisto.
- Härkönen, E., Jokela, T. & Yliharju A.-J.** (toim.) (2014). *Snow design in lapland: Initiating cooperation*. Rovaniemi: University of Lapland.
- Jokela, T.** (2004). Talven show ja jälkiä sulavesissä / The show of winter and traces in the melting waters. Teoksessa M. Huhmarniemi, T. Jokela & S. Vuorjoki (toim.), Talven tuntemus: puheenvuoroja talvesta ja talvitaiteesta / Sense of winter: Statements on winter and winter art. *Lapin yliopiston taiteiden tiedekunnan julkaisuja D 9* (s. 160–165). Rovaniemi: Lapin yliopisto.
- Jokela, T.** (2007a). Winter art project. *The International Journal of Art and Design Education*, 26(3), 238–250.
- Jokela, T.** (2007b). Winter art as an experience. Teoksessa M. Kylänen & A. Häkkinen (toim.), Arts and experiences. *Articles on Experiences 5* (s. 114–135). Rovaniemi: Elämysteollisuuden osaamiskeskus.
- Jokela, T.** (2008a). A Wanderer in the landscape. Teoksessa G. Coutts & J. Jokela (toim.), *Art, community and environment: Educational perspectives* (s. 3–27). Bristol: Intellect.
- Jokela, T.** (2008b). The northern schoolyard as a forum for community-based art education and psychosocial well-being. Teoksessa A. Ahonen, E. Alerby, O. Johansen, R. Rajala, I. Ryzhkova, E. Sohlman & H. Villanen (toim.), *Crystals of schoolchildren' well-being: Cross-border training material for promoting psychosocial well-being through school education* (161–176). Rovaniemi: University of Lapland.
- Jokela, T. & Hiltunen, M.** (2014). Pohjoiset kylät ja koulupihat taidekasvatuksen paikkoina. Teoksessa E. Hyry-Beihammer, M. Hiltunen & E. Estola (toim.), *Paikka ja kasvatus* (s. 78–106). Rovaniemi: Lapin yliopisto.
- Komu, H. & Kivelä-Pelkonen, L.** (2011). Lumen ja jään matkailussa Suomessa ja muissa maissa. TEM raportteja 10/2011.
- Ryynänen, K.** (2011). Lumi- ja jäärakentamisen ohjekirja. Vinkkejä viranomaisille – ohjeita rakentajille. *Rovaniemen ammattikorkeakoulun julkaisuja C 27*. Rovaniemi: Rovaniemen ammattikorkeakoulu.
- Ryynänen, K.** (2014). Safe design and use of snow and ice construction. Teoksessa E. Härkönen, J. Jokela & A.-J. Yliharju (toim.), *Snow design in Lapland: Initiating cooperation* (s. 114–141). Rovaniemi: University of Lapland.
- Särkkä, S., Konttinen, L. & Sjöstedt, T.** (toim.) (2013). Luonnonlukutaito – Luo liiketoimintaa vihreästä hyvinvoinnista. Helsinki: Sitra. Haettu 29.2.2020 osoitteesta <http://www.sitra.fi/julkaisu/2013/luonnonlukutaito-luo-liiketoimintaa-vihreasta-hyvinvoinnista>

Tyrväinen, L. & Tuulentie, S. (toim.) (2007). Luontomatkailu, metsät ja hyvinvointi. *Metlan työraportteja 52*. Vantaa: Metsäntutkimuslaitos. Haettu 29.2.2020 osoitteesta <http://www.metla.fi/julkaisut/workingpapers/2007/mwp052.htm>.

Vehmasto, E. (2014). Green Care – toimintatavan suuntaviivat Suomessa. Jokioinen: MTT. Haettu 29.2.2020 osoitteesta <http://www.mtt.fi/mttkasvu/pdf/mttkasvu20.pdf>

Öhman, S.P. (toim.) (2012). *Icehotel: Art & design*. Connecticut: Fawn's Leap Productions.